

УДК 159.9.

ЗОЗУЛЬ Таміла Володимирівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації
ПВНЗ МНТУ ім. Ю. Бугая (м. Полтава)*

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО-ОСОБИСТІСНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ІЗ СІМЕЙ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

У статті представлені результати дослідження особливостей емоційно-особистісної сфери дітей із сімей вимушених переселенців. Визначено проблемні характеристики, що заважають успішній соціально-психологічній адаптації дитини, побудові системи ефективної комунікації. Розкрито основні механізми спрямованості психологічного захисту.

Ключові слова: *дітей із сімей вимушених переселенців, соціально-психологічна адаптація, комунікація, особистісно-емоційна сфера особистості, психологічний захист.*

Постановка проблеми. Адаптація дітей із сімей вимушених переселенців до нового суспільного середовища є однією з найважливіших умов гармонійного розвитку особистості дитини та досягнення нею психологічного задоволення. Успішна адаптація дає змогу більш швидко долати прояви психологічної травми, набутої за час перебування у зоні бойових дій, включитися у нормальне та дієве соціальне функціонування.

Для досягнення ефективної комунікації важливе значення мають соціально-психологічні характеристики молодшої особистості, її налаштування на спілкування з оточуючими. Проте, перебування у зоні бойових дій часто провокує істотні зміни в емоційній сфері особистості, її рисах, патернах поведінки, когнітивних та вольових процесах. Оскільки, перебування в таких умовах для особистості є травматичним, адже пов'язано із наявністю загрози для її життя та благополуччя, а, отже, має високу значимість і негативну забарвленість. Як правило, особам-переселенцям властиві прояви тривоги, часто, страхів, порушення регуляції поведінки, виражений дисбаланс емоційного і когнітивного процесів, тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні аспекти проблеми психологічної адаптації та інтеграції дитини в нові умови соціального середовища розглядалися вітчизняними та зарубіжними вченими: О. Леонтьєвим, С. Рубінштейном, Л. Виготським, Ж. Піаже, В. Гриценко, А. Петровським, О. Урбанович, К. Седих та ін. Оскільки цільовою групою нашого дослідження є діти з сімей вимушених переселенців, необхідно акцентувати увагу на тому, що вони є дітьми, які потрапили в складні життєві обставини. До цієї проблеми неодноразово зверталися В. Панок, Дж. Беррі, С. Барвік, Х. Мерфі, У. Кім та ін. Однак, на сьогодні досліджень з проблематики особливостей емоційно-особистісних характеристик дітей із сімей вимушених переселенців недостатньо, хоча їх розуміння, безумовно, сприятиме успішній адаптації та покращенню життя дитини.

Мета статті – дослідити специфіку емоційних і особистісних характеристик дітей із сімей вимушених переселенців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні, яке проводилось у квітні – травні 2017 року, взяли участь дві групи досліджуваних: експериментальна група – 90 дітей-переселенців та контрольна група – 90 дітей – учні полтавських шкіл. Загальна кількість випробуваних склала 180 осіб (середній вік 13 років).

Для вивчення особистісно-емоційних рис дітей-переселенців був використаний комплекс методик: «Неіснуюча тварина» (за описом Н.М. Єжової), методика кольорових виборів (М. Еткінд).

Результати проведеного дослідження особистісно-емоційних рис досліджуваних експериментальної та контрольної груп, отримані за методикою «Неіснуюча тварина» (за описом Н.М. Єжової), подано на рисунку 1.

Для більш простого та узагальненого подання даних і забезпечення можливості їх статистичної обробки емпіричний матеріал поєднаний нами у такі тенденції: *«рефлексивність-дієвість»* (поворот голови: рефлексивність – поворот вліво – високий рівень якості, егоцентризм – анфас – середній рівень якості, дієвість – поворот вправо – низький рівень якості), *«оцінка власних дій та думок»* (хвости: позитивна оцінка думок

та дій – хвости підняти догори – високий рівень, негативна оцінка думок та дій – хвости опущені до низу – низький рівень якості, недиференційована оцінка – хвости відсутні – середній рівень), «негативна емоційність» (контури: поєднання тривоги та агресивності – ознаки в контурах – високий рівень якості, виражена або тривога, або агресивність – ознаки в контурах – середній рівень якості, нормальна емоційність – ознаки в контурах – низький рівень якості. Під відповідними ознаками в контурах маються на увазі діагностичні ознаки контуру рисунку, що є підставою для виявлення агресії, тривоги, і типово виділяються дослідниками у цій методиці, за Н.М. Єжовою), «тривога-закритість» (очі: виражена тривога та страхи – великі і закреслені очі – високий рівень, «нормальна» емоційна сфера – невеликі очі – середній рівень, закритість, прагнення приховати інформацію – очі-щілочки – низький рівень), «направленість захисту» (захист: «комплексний» захист – направленість в усі сторони – високий рівень, захист у стосунках з оточуючими – направленість захисту догори чи донизу – середній рівень, захист проти своїх думок та дій – направленість захисту вліво та вправо – низький рівень).

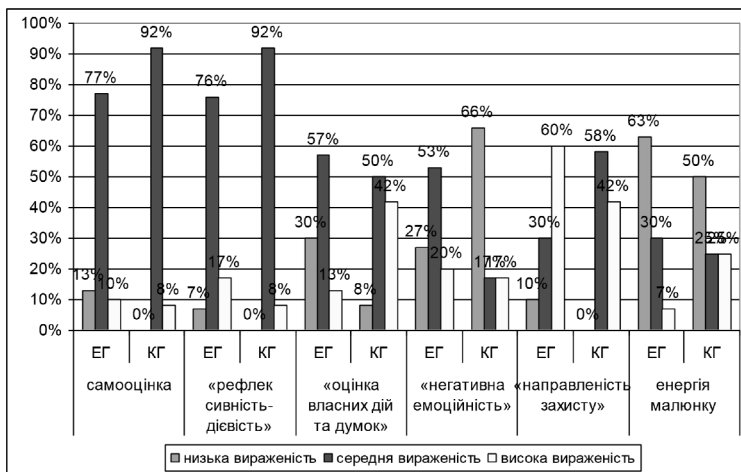

Рис. 1. Співвідношення показників емоційно-особистісної сфери дітей двох груп

Аналізуючи дані, наведені на рисунку 1, можна бачити, що між даними представників експериментальної та контрольної

груп зафіксовані суттєві відмінності особистісно-емоційної сфери. Зокрема, серед досліджуваних переселенців переважають показники середньо вираженої самооцінки (77%) у поєднанні з рисами недооцінювання своїх особистісних характеристик, що властиво 13% даної групи та взагалі не зафіксовано серед досліджуваних контрольної. Останнім властива виражена посередня самооцінка (92%) та незначній частині – завищена (8%). Тобто, підліткам-переселенцям характерне деяке недооцінювання своїх якостей порівняно з дітьми контрольної групи.

Виявлена загальна для двох груп досліджуваних тенденція до егоцентризму, зафіксована у 76% представників експериментальної та 92% – контрольної групи. Проте, діти-переселенці більше схильні до проявів рефлексивності (17%), ніж представники контрольної групи, та мають іноді дієву орієнтацію, що зафіксовано у 7% досліджуваних даної групи. Тобто, діти-переселенці більше схильні до рефлексії своїх вчинків, роздумування над змістом дій, власними особистісними характеристиками, ніж діти контрольної групи, які захоплені своїм *Я*, налаштовані на його прояв та задоволення своїх інтересів. Імовірно, така орієнтація у них розвинулась унаслідок переоцінки цінностей життя, ролі різних аспектів життя за період перебування в зоні бойових дій.

Досліджувані мають суттєві відмінності за показником оцінки власних дій та думок. Так, переселенцям властиве поєднання недиференційованого (57%) та негативного (30%) ставлення до своїх дій і думок, натомість, представникам контрольної групи – поєднання недиференційованого (50%) та позитивного (42%) ставлення до власної поведінки і когнітивної сфери.

Суттєві відмінності зафіксовані за проявами емоційності представників двох груп. Зокрема, 53% представників експериментальної групи мають прояви тривоги та агресивності, побоюються чогось, внаслідок чого агресивно та вороже налаштовані до оточуючих, школи, близьких, самих себе. Для 20% досліджуваних даної групи характерне виражене поєднання проявів агресивності та тривожності. Вони постійно знаходяться у стані психологічної напруги та негативної ажитації, адже майбутнє сприймають як таке, що має загрозу, пов'язану з

негативним досвідом перебування у зоні бойових дій та життєвою невизначеністю. Натомість, 66% дітей контрольної групи мають нормальні прояви емоційної сфери, не пов'язані з тривогою та агресією. Такі якості зафіксовані у 17% досліджуваних групи контролю, що свідчить про дисгармонійний характер їх емоційної сфери. Тобто, переселенці характеризуються явним переважанням показників тривожності та агресивності, ворожого налаштування у житті, порівняно з дітьми контрольної групи, емоційна сфера яких переважно гармонійна.

Спрямованість психологічного захисту в досліджуваних різних груп суттєво відрізняється. Зокрема, діти експериментальної групи характеризуються вираженим захистом «комплексного» характеру, що властивий 60% такої групи і 42% – іншої. Такі діти вибудовують психологічні бар'єри між собою та оточуючим світом, намагаються приховати свої емоції та думки, зміст переживань, переконань, поглядів, адже бояться бути висміяними, конфліктувати з іншими, отримати нерозуміння. При чому, такий захист має глибоке психологічне підґрунтя і екстраполюється на всі сфери життя дитини – і на стосунки з оточуючими, і на стосунки зі старшими, і на власну особистість. Натомість, діти із групи контролю більше схильні дистанціюватися від оточуючих людей їх віку чи старших, що властиво 58% представників такої групи, і 30% дітей експериментальної групи. Вони прагнуть вибудувати психологічну дистанцію з учителями та батьками чи однокласниками, не маючи негативного ставлення до своїх бажань, думок тощо. При цьому, 10% дітей експериментальної групи встановлюють психологічний захист щодо своїх дій і думок, що є результатом їх надмірної рефлексивності (визначеної за попередніми параметрами методики) на тлі негативного досвіду перебування у зоні бойових дій та переселення. Серед дітей контрольної групи такий тип захисту взагалі не виявлений, вони позитивно чи індиферентно ставляться до своїх дій і думок, не схильні займатися рефлексією.

Більшість (63%) представників експериментальної групи характеризується зниженою енергією, спрощеністю малюнку та ознаками астенії. При цьому, лише 13% досліджуваних даної

групи мають ознаки небажання розкриватися у процесі діагностики (малюнок у формі кола – замкнутість, відстороненість). Тобто, більшість дітей експериментальної групи, можливо, перебуває у стадії дистресу після пережитого до та під час переселення чи відчуває нові адаптивні труднощі. Їх нервова система виснажена, енергійність і спроможність до праці – низькі. Це свідчить про знижений адаптивний потенціал дітей з даної групи. Натомість, представники контрольної групи мають більш виражену енергійність (хоча половина досліджуваних має також ознаки астенії, як в експериментальній групі). Із них 25% мають високий рівень енергійності та 25% – середній, спроможні більш успішно працювати, спілкуватися та проявляти себе у системі соціальних контактів.

Проаналізуємо більш детально показники особистісно-емоційної сфери досліджуваних. У таблиці 1 представлені відсоткові значення ставлень до думок, почуттів і дій представників обох досліджуваних груп.

Таблиця 1

Ставлення до власної зовнішньої та внутрішньої активності представників експериментальної та контрольної груп

Ставлення	Знак	Експериментальна група	Контрольна група	φ^*
До дій та поведінки	+	10%	25%	2,93
	-	23%	0%	2,95 ($p < 0,01$)
До думок та Почуттів	+	3,3%	16,6%	1,38
	-	10%	8,3%	0,17

Примітка: у даній таблиці представлені відсоткові значення за результатами проведення якісного аналізу проєктивної методики, тому, фіксувалась лише позитивна чи негативна модальність ставлення, а відсутність ставлення не фіксувалась через відсутність феноменологічної основи.

Як бачимо з таблиці 1, представникам двох груп властиві різні ставлення до своїх вчинків та поведінки. Зокрема, діти з експериментальної групи мають більш виражене негативне ставлення до власної поведінки (23%), яке взагалі не зафіксоване серед дітей іншої групи. Це, знову ж, є проявом вираженої рефлексивності дітей та їх негативного емоційного досвіду, набутого у зоні бойових дій ($\varphi^* = 2,95$, $p < 0,01$). Натомість, діти контрольної групи мають більш виражене

позитивне ставлення до власних дій (25%), яке менше виражене серед переселенців (10%).

Також, у представників контрольної групи більш виражене позитивне ставлення до своїх думок та почуттів (16,6%), сприйняття себе (що поєднується з більш високими, порівняно з переселенцями, даними за самооцінкою). Натомість, для 10% переселенців властиве негативне ставлення до власних інтрапсихічних утворень. Тож, діти-переселенці більш негативно оцінюють свої вчинки і дії, у той час як діти з контрольної групи мають більш позитивне ставлення до себе загалом.

Особливості емоційних характеристик дітей двох груп подані в таблиці 2.

Таблиця 2

Емоційні характеристики дітей експериментальної та контрольної груп

Показники	Знак	Експериментальна група	Контрольна група	ϕ^*
Вербальна агресивність	+	10%	8%	0,2
	-	90%	92%	
Емоційна чутливість	+	17%	17%	0,66
	-	83%	83%	
Демонстративність	+	20%	17%	0,26
	-	80%	83%	
Раціональність - імпульсивність	+	23%	8%	1,24
	-	77%	92%	
Когнітивний контроль	+	20%	17%	0,26
	-	80%	83%	

Як свідчать дані таблиці 2, у двох групах досліджуваних зафіксована низка загальних тенденцій в емоційних характеристиках. Зокрема, діти як експериментальної, так і контрольної групи характеризуються невираженою схильністю до вербальної агресивності (високий рівень властивий відповідно 10% та 8%), зниженим показником емоційної чутливості (83% в обох групах), невираженими демонстративними характеристиками (80% та 83%), зниженим когнітивним контролем поведінки (80% та 83% відповідно). При цьому, діти експериментальної групи характеризуються дещо

більш вираженою раціональністю (23%) порівняно з представниками іншої групи, для яких властива більше виражена імпульсивність (92%). Тобто, переселенці більш налаштовані на раціоналізацію поведінки і своїх дій, намагаються їх впорядкувати, ніж діти з контрольної групи, які часто діють імпульсивно, під впливом емоцій та настроїв.

Особливості емоційної сфери досліджуваних обох груп вивчені також за методикою кольорових виборів (М. Еткінд), результати проведення якої подані на рисунку 2.

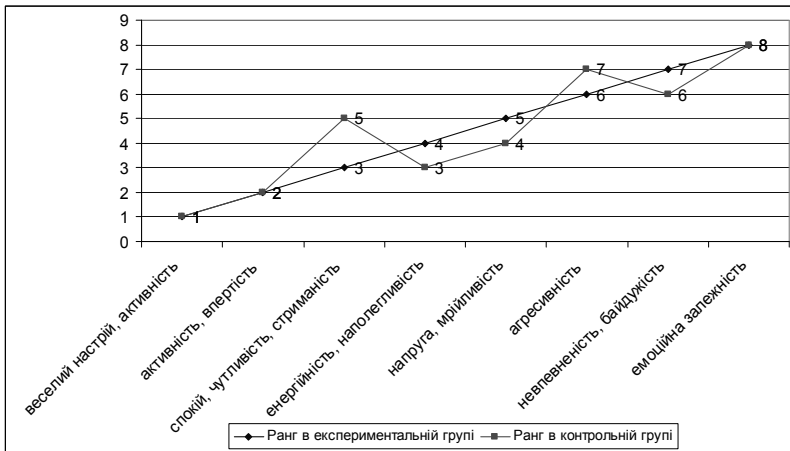

Рис. 2. Співвідношення рангових позицій емоційних характеристик представників експериментальної та контрольної груп

Як свідчать дані рис. 2, діти двох досліджуваних груп характеризуються схожим розподілом емоційних характеристик ($r_s=0,904$, $p<0,01$), що виражається в майже ідентичних рангових позиціях емоційних характеристик дітей двох груп. Зокрема, переважаючими емоційними характеристиками (1 і 2 ранги) дітей експериментальної і контрольної групи є позитивний та веселий настрій, активність, впертість.

Емоційні характеристики, які мають 3 ранг, відрізняються. Так, діти експериментальної групи обрали спокій, чутливість і стриманість, а діти контрольної групи – енергійність і впевненість. Це, найбільш суттєва відмінність у емоційних проявах дітей двох груп, пов'язана з їх досвідом, адже надання ваги спокою, властиве переселенцям, може свідчити про прагнення віднайти психологічний баланс таких дітей після

переселення. Натомість, спокій має 5 ранг серед дітей контрольної групи, що відповідає середньому рівню значимості.

Так, до групи посередньо важливих емоційних станів дітей обох груп віднесені енергійність і наполегливість (4-5 ранги). В експериментальній групі діти надають посередню значимість напрузі й мрійливості (5 ранг), а в контрольній – спокою, чутливості та стриманості.

До групи найменш бажаних емоційних характеристик діти обох груп віднесли агресивність, байдужість та емоційну залежність, які мають дещо відмінний порядок рангів, але мають 6-8 ранги серед обох груп досліджуваних.

Такі показники рангових позицій емоційних переживань дітей двох досліджуваних груп узагальнені у їх ставлення до власного Я, що визначено за методикою кольорових виборів (М. Еткінд) і подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Ставлення до власного Я представників експериментальної та контрольної груп

Група	Ставлення			χ^2
	Позитивне	Індиферентне	Негативне	
1	76%	17%	7%	2,05
2	75%	8%	17%	

Як свідчать дані таблиці 3, переважна більшість представників як експериментальної (76%), так і контрольної (75%) групи мають позитивне ставлення до власного Я. Вони приймають себе та сприймають власні особистісні характеристики у всій їх сукупності. Представники досліджуваних груп дещо різняться за вираженістю негативного (7% в експериментальній та 17% в контрольній) і індиферентного (17% та 8% відповідно) ставлення до свого Я, що не є загальною для групи тенденцією. Тобто, ставлення до свого Я дітей обох груп характеризується переважно ознаками дієвості, позитивного настрою. Лише незначна частина досліджуваних щодо себе відчуває негативні емоції, психологічну напругу, аутоагресивність чи емоційну байдужість.

Отримані за даною методикою дані, дещо відрізняються від даних, отриманих за методикою «Неіснуюча тварина» (Н.М. Єжова). Зокрема:

— діти обох груп надають перші рангові позиції активності і дієвості, при тому як досліджуваним експериментальної групи властива виражена рефлексивність та знижена діяльнісна самореалізація, що більше властива дітям контрольної групи;

— у більшості дітей двох досліджуваних груп переважають емоційні характеристики активності та дієвості, веселощів при виражених показниках астенії та зниженій енергійності.

Імовірно, розподіл рангових позицій, отриманий за методикою кольорових виборів М. Еткінда, доцільно більше інтерпретувати як домагання в емоційній сфері та еталонні переживання, до яких прагнуть досліджувані, а дані за методикою «Неіснуюча тварина» – доцільно інтерпретувати як такі, що відображають наявні емоційні характеристики. Хоча, обидві методики мають проєктивний характер, а дані можуть бути інтерпретовані по-різному.

Зокрема, поєднання даних за цими методиками дало можливість визначити такі узагальнені тенденції:

— дітям експериментальної групи властиві знижені показники агресивності за обома методиками при вираженому прагненні до спокою та зменшення рівня агресивності й тривоги;

— за результатами обох методик зафіксована тривожність та внутрішня напруга, яка дезорганізує емоційну сферу дітей експериментальної групи;

— за результатами зіставлення даних методик стає зрозумілою природа психологічного захисту та агресії досліджуваних експериментальної групи. Їх захист спрямований на досягнення стану спокою, що має високий ранг, та зменшення психологічної напруги і ескапізму.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, за результатами вивчення емоційно-особистісних характеристик дітей обох груп виявлено, що діти-переселенці характеризуються зниженою самооцінкою, підвищеною рефлексивністю, напругою і тривогою, негативним ставленням до своїх дій і вчинків, різнобічно спрямованим захистом від оточуючого світу, при підвищеній зацікавленості в інформації, раціональності та прагненні до спокою. Натомість, діти контрольної групи характеризуються схильністю до діяльнісної самореалізації, позитивним ставленням до своєї поведінки при вираженій імпульсивності та прагненні до позитивних емоцій і

активності. До загальних тенденцій особистісно-емоційної сфери дітей обох груп відносяться схильність до астенії, егоцентризму та конформності при зниженій емоційній чутливості.

Список використаних джерел

1. Блинова О. Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномену акультурації / О.Є. Блинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : Психологічні науки. – 2016. – Вип. 3(1). – С. 111-117.
2. Драгунова Т.В. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков. / Т.В. Драгунова. – М.: Просвещение, 1967. – 360 с.
3. Компоненты адаптационного процесса / под общ. ред. В.И. Медведева. – Л. : Наука, 1984. – 111 с.
4. 2. Налчяджан А. А. Психологическая адаптация. Механизмы и стратегии / А.А. Налчяджан. – М.: Эксмо, 2010. – 368 с
5. Панок В. Г. Психологічна служба : Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів / В.Г. Панок. – Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2012. – 328 с.
6. Райгородский Д. Я. Психическая психодиагностика. Методики и тесты / Д. Я. Райгородский. – М. : Бахрах – М, 2011. – 672 с.
7. Седих К.В. Психологія взаємодії систем: «сім'я і освітні інституції» : [монографія] / К.В. Седих. – Полтава : Довкілля? К, 2008. – 260 с.
8. Скривджені діти. Аналіз проблеми / За ред. В.Г. Панка. – К. : Ніка- Центр, 1997. – 71 с.
9. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В.Залеська та ін. – Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.

T. Zozul

FEATURES OF EMOTIONAL AND PERSONAL SPHERE OF CHILDREN FROM THE FAMILIES OF INTERNAL REFUGEES

Article presents the results of the emotional and personal sphere features of children's from the families of internal refugees research. The problem characteristics that impede the successful social and psychological adaptation of the child, construction of effective communication systems are determined. The basic mechanisms of direction of psychological protection are revealed.

Key words: *children from the families of internal refugees, social and psychological adaptation, communication, personality-emotional sphere of personality, psychological protection.*

Надійшла до редакції 15.01.2018 р.